

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

١٢٧٤



# دانشگاه آزاد اسلامی

واحد شاهرود

دانشکده علوم انسانی، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد (m.A)

گرایش: تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان:

تحولات مذهبی ایران در سده های میانه

استاد راهنما:

دکتر محمدنبی سلیم

استاد مشاور:

دکتر حمید مشعوف

نگارش:

الهه پرواز

۱۳۸۹/۴/۸

مرکز اطلاعات و کتابخانه ملی  
تهران

زمستان ۱۳۸۸

۱۳۸۲۷۶



## دانشگاه آزاد اسلامی

واحد شاهرود

دانشکده علوم انسانی، گروه تاریخ

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد « M.A. »

گرایش : تاریخ ایران دوره اسلامی

عنوان :

تحولات مذهبی ایران در سده های میانه

نگارش:

اللهه پرواز

زمستان ۱۳۸۸

۱- دکتر محمدنبی سلیم

۲- دکتر حمید مشعوف

۳- دکتر صفر یوسفی

هیأت داوران :

## سپاسگذاری :

سپاس از همه کسانی که این رساله بهانه ای شد

برای بهره مندی از محضر آن ها

تا باشد که این یادآوری تجلیلی از زحمات آن ها

واقع شود

**تقدیم به :**

تقدیم به روح مادرم

که خاضعانه علم و صاحبان آن را می ستود

**و تقدیم به**

اساتید ارجمندم

فرهیختگانی که همواره مدیون آنها خواهم بود

**و تقدیم به**

همه عزیزانی که دوستشان دارم

# فهرست مطالب:

شماره صفحه

عنوان

۱.....	چکیده
	کلیات
۳.....	مقدمه
۳.....	۱- بیان مسأله
۵.....	۲- اهداف
۶.....	۳- پرسشها و فرضیات
۸.....	۴- پیشینه تحقیق
۹.....	۵- روش انجام کار
۱۰.....	۶- مشکلات پژوهش
۱۱.....	۷- فصول تحقیق
۱۲.....	۸- معرفی و نقد منابع
۱۳.....	۹- تشکر و اعتذار

## بخش اول : دیانت و مبانی آن

۱۵.....	گفتار اول : واژه شناسی دین
۱۶.....	۱-۱-۱- تعریف دین
۱۶.....	۱-۱-۱- انواع تعریفهای دین
۱۷.....	۱-۱-۲- بایسته‌های تعریف‌پذیری دین
۱۷.....	۱-۱-۳- رویکرد دین همراه با تفاوت آن با فلسفه و برخی تعاریف از دین
۲۰.....	گفتار دوم : عوامل مؤثر بر پیدایش دین
۲۰.....	۱-۲-۱- فرضیه عوامل اقتصادی
۲۰.....	۱-۲-۲- فرضیه نیازهای روانی، اخلاقی و اجتماعی
۲۰.....	۱-۲-۳- فرضیه ضداستعماری
۲۰.....	۱-۲-۴- تطور اندیشه دینی
۲۱.....	گفتار سوم : دستاوردهای دین
۲۱.....	۱-۳-۱- قدرت نفس دین

- ۲۱-۳-۱-۲ قدرت نهادینه دین ..... ۲۱
- ۲۲-۳-۱-۳ قدرت فردی دین ..... ۲۲
- ۲۲-۳-۱-۴ قدرت مدنی دین ..... ۲۲
- ۲۲-۳-۱-۵ قدرت اجتماعی دین ..... ۲۲
- گفتار چهارم : لزوم دین و هدف دین ..... ۲۲
- ۲۲-۴-۱-۱- رابطه متقابل دین و تمدن ..... ۲۲
- ۲۳-۴-۱-۲- دین و قالب نظام فرهنگی ..... ۲۳
- ۲۳-۴-۱-۳- دین و قالب حکومت ..... ۲۳
- ۲۴-۴-۱-۴- ظاهر و باطن در ادیان ..... ۲۴
- ۲۴-۴-۱-۵- اساطیر و نقش آنها در پیدایش تفکرات دینی ..... ۲۴

### بخش دوم : تاریخچه دین در گستره ایران زمین

- گفتار اول : بررسی دین و ارتباط آن با تاریخ و فرهنگ پیش از اسلام ایران ..... ۲۷
- ۲۷-۱-۱-۲- دین مردمان نخستین فلات ..... ۲۷
- ۲۷-۱-۲-۲- دیانت مردمان کهن آریایی ..... ۲۷
- ۲۷-۱-۲-۳- دوران حکومت‌های باستانی ..... ۲۷
- ۳۰-۱-۲-۳- دین در دوران حکومت‌های باستانی ..... ۳۰
- ۳۰-۱-۲-۳-۱- مادها ..... ۳۰
- ۳۱-۱-۲-۳-۲- زرتشت و آریائیها ..... ۳۱
- ۳۴-۱-۲-۳-۳- هخامنشیان ..... ۳۴
- ۳۶-۱-۲-۳-۴- اشکانیان ..... ۳۶
- ۳۸-۱-۲-۳-۵- ساسانیان ..... ۳۸
- گفتار دوم : تقابلات ادیان و جنبش‌های مردمی در دوران باستان ..... ۴۰
- ۴۰-۲-۲-۱- سمیت بخشیدن به آئین زرتشت ..... ۴۰
- ۴۱-۲-۲-۲- جنبش‌های مذهبی در ایران باستان و تأثیر آنها بر دوره اسلامی ..... ۴۱
- ۴۱-۲-۲-۲-۱- آئین مانی ..... ۴۱
- ۴۳-۲-۲-۲-۲- آئین مزدک ..... ۴۳
- گفتار سوم : ظهور اسلام ..... ۴۵
- ۴۵-۳-۲-۱- تاریخ اسلامی، امتداد تاریخ ایران ..... ۴۵
- ۴۶-۳-۲-۲- برخی مباحث تحلیلی اسلام ..... ۴۶

۴۷.....	۱-۲-۳-۲-اسلام و ایمان
۴۷.....	۲-۲-۳-۲-ترسیم انسان در دین اسلام
۴۷.....	۳-۲-۳-۲-زمینه‌های پذیرش اسلام از سوی ایرانیان
۴۸.....	۴-۲-۳-۲-اهل ذمه

### بخش سوم : جنبش های مذهبی در سده های نخستین اسلامی

۵۰.....	گفتار اول : اسلام و تمایلات مذهبی در ایران همگام با حکومت های دودمانی
۵۱.....	۱-۱-۳-تشیع در ایران و جنبش خوارج
۵۳.....	۲-۱-۳-دعوت عباسیان در ایران و قیام ابومسلم
۵۵.....	۳-۱-۳-اوضاع مذهبی عهد دیلمیان (آل زیار-آل بویه)
۵۸.....	۴-۱-۳-اوضاع مذهبی عهد صفاریان
۵۹.....	۵-۱-۳-اوضاع مذهبی در عهد سامانیان
۵۹.....	۶-۱-۳-گرایشهای اخلاقی در جهان اسلام
۵۹.....	۶-۱-۳-عرفان و تمایلات عرفانی
۶۰.....	۲-۶-۱-۳-باطنی‌گری
۶۲.....	۳-۶-۱-۳-تصوف و مبادی آن
۶۴.....	۴-۶-۱-۳-جهان اسلام در گذر از عرفان به تصوف
۶۵.....	۵-۶-۱-۳-نمودهای تحول در صوفیه

۶۸.....	گفتار دوم : گرایشهای فکری در جهان اسلام
۶۸.....	۱-۲-۳-گرایشهای فکری در جهان اسلام (معتزله، اشاعره، ماتریدیه)
۷۴.....	۲-۲-۳-علم کلام : تعاریف، پیدایش
۷۶.....	۳-۲-۳-برخی گرایشهای کلامی
۷۶.....	۱-۳-۲-۳-کرامیه
۷۷.....	۲-۳-۲-۳-قرامطه
۷۷.....	۱-۲-۳-۲-۳-پیدایش، وجه تسمیه
۷۹.....	۲-۲-۳-۲-۳-عقاید قرامطه
۸۰.....	۳-۲-۳-۲-۳-فراز و فرود قرامطه
۸۲.....	۴-۲-۳-۲-۳-قرامطه حامی شورش زنگیان

۸۲.....	گفتار سوم : برخی گرایشهای مذهبی -باطنی
۸۲.....	۱-۳-۳-کیسانیه
۸۳.....	۲-۳-۳-خطابیه



- ۸۳.....۳-۳-۳-اسماعیلیه
- ۸۴.....۳-۳-۱-منابع اسماعیلی
- ۸۴.....۳-۳-۲-وجه تسمیه اسماعیلی و رافضی
- ۸۵.....۳-۳-۳-پیدایش اسماعیلیه
- ۸۷.....۳-۳-۴-عقاید اسماعیلیه
- ۸۹.....۳-۳-۵-طبقه‌بندی دوره‌ها و مراتب اسماعیلی
- ۹۱.....۳-۳-۶-زندگی اجتماعی اسماعیلیه و دوران اعتلای آنها
- ۹۳.....۳-۳-۴-اخوان الصفا
- ۹۳.....۳-۳-۱-پیدایش، وجه تسمیه و هدف
- ۹۴.....۳-۳-۲-اندیشه و فلسفه اخوان الصفا
- ۹۷.....۳-۳-۵-فاطمیان
- ۹۸.....۳-۳-۶-اسماعیلیه نزاری و مستعلویه
- ۹۹.....۳-۳-۷-اسماعیلیه ایران
- ۹۹.....۳-۳-۱-اولین دعوت
- ۱۰۰.....۳-۳-۲-مذهب حسن صباح
- ۱۰۰.....۳-۳-۳-استقلال اسماعیلیه ایران
- ۱۰۱.....۳-۳-۴-دعاه اسماعیلی ایران و شیوه تبلیغ
- ۱۰۳.....۳-۳-۵-سیر تدریجی زوال اسماعیلیه ایران

### بخش چهارم : سیاست و مذهب در دوران حکومت های ترک زبان (سده های میانه)

- ۱۰۷.....۴-۱-۱-۱-گفتار اول : حکومت غلامان ترک غزنوی آغازگر قرون میانی ایران
- ۱۰۷.....۴-۱-۱-۱-غزنویان و نگاهی به تاریخ این دوران
- ۱۰۷.....۴-۱-۱-۱-پیش درآمد، معنای ترک و
- ۱۰۷.....۴-۱-۱-۲-ترکان پیش از ظهور اسلام
- ۱۰۸.....۴-۱-۱-۳-اسلام آوردن ترکان و ظهور غلامان ترک
- ۱۰۹.....۴-۱-۱-۴-نخستین حکومت های ترک زبان
- ۱۱۰.....۴-۱-۱-۴-غزنویان از البتگین تا سبکتگین
- ۱۱۳.....۴-۱-۱-۲-محمود غزنوی (۳۸۷ تا ۴۲۱)
- ۱۱۵.....۴-۱-۱-۳-جانشینان محمود
- ۱۱۷.....۴-۱-۱-۵-سیاست دینی غزنویان
- ۱۲۲.....۴-۱-۱-۶-روش تعصب آمیز محمود
- ۱۲۷.....۴-۱-۱-۷-محمود و خلیفه بغداد
- ۱۲۸.....۴-۱-۱-۸-سیاست جانشینان محمود در امر مذهب

- ۱۳۰-۱-۱-۴-۹- اقلیتها و فرقه‌های دینی عصر غزنویان و مواضع سلاطین نسبت به آنها .....
- ۱۳۳-۱-۱-۴-۱۰- گرایشهای فکری و نقش آنها در مسائل دینی .....
- ۱۳۴-۱-۱-۴-۱۱- تأثیرات تحولات مذهبی این دوره بر اوضاع فرهنگی و تمدنی، اقتصادی و سیاسی غزنویان.
- ۱۴۴-۱-۱-۱۲-۴- غوریان .....
- ۱۴۶- گفتار دوم : سلجوقیان امتداد قدرت غزنویان .....
- ۱۴۶-۱-۲-۴- سلاجقه و نگاهی به تاریخ سیاسی این عصر .....
- ۱۴۶-۱-۲-۴-۱- آغاز کار طایفه سلجوقی .....
- ۱۴۷-۲-۱-۲-۴- از طغرل تا سنجر .....
- ۱۵۱-۳-۱-۲-۴- سقوط سلاجقه و دولت های جایگزین .....
- ۱۵۲-۴-۱-۲-۴- سیاست دینی سلاطین .....
- ۱۵۴-۵-۱-۲-۴- روابط با خلافت .....
- ۱۵۶-۶-۱-۲-۴- تهدید مرزهای امپراتوری سلجوقی .....
- ۱۵۸-۱-۲-۴- سرکوب معارضین .....
- ۱۶۱-۲-۲-۴- اقلیتها و فرقه های دینی در عصر سلجوقیان .....
- ۱۶۱-۱-۲-۲-۴- شیعه .....
- ۱۶۲-۲-۲-۴- سنی .....
- ۱۶۳-۳-۲-۲-۴- متصوفه .....
- ۱۶۴-۴-۲-۲-۴- پیروان ادیان پیشین (مزدکیان - اهل ذمه) .....
- ۱۶۵-۵-۲-۲-۴- سایر گروهها و اقشار (اشاعره-قرامطه-عیاران-دودمان سیاسی قراختائی-اسماعیلیه ایران).
- ۱۶۷-۶-۲-۲-۴- گرایشها و جنبش های کلامی .....
- ۱۶۷-۱-۶-۲-۲-۴- خرافات و ایده های ادبی، اسلامی .....
- ۱۶۸-۲-۶-۲-۲-۴- علم کلام اسلامی .....
- ۱۶۸-۳-۶-۲-۲-۴- تصوف و عرفان .....
- ۱۷۰-۴-۶-۲-۲-۴- اندیشمندان نظریه پرداز (اشعری-ماتریدی-خواجه نظام الملک-غزالی) .....
- ۱۷۳-۷-۲-۲-۴- سلاجقه و خلافت بغداد .....
- ۱۷۴-۸-۲-۲-۴- تحکیم روابط .....
- ۱۷۵-۹-۲-۲-۴- تأثیرات تحولات مذهبی بر اوضاع اجتماعی و جامعه مذهبی .....
- ۱۷۶-۱۰-۲-۲-۴- سلاجقه و چالش با جنبش اسماعیلی .....
- ۱۷۹-۱۱-۲-۲-۴- تأثیرات مذهبی این دوره بر محور فرهنگ و اقتصاد .....
- ۱۸۴- گفتار سوم : خوارزمشاهیان واپسین حکومت سده های میانه .....
- ۱۸۴-۱-۳-۴- گاهی به تاریخ سیاسی و دینی خوارزمشاهیان .....
- ۱۸۴-۲-۳-۴- از اتسز تا تکش (دوره تحکیم) .....

- ۳-۳-۴-سلطان محمد و جلال الدین (دوره چالش).....۱۸۶
- ۴-۳-۴-سیاست دینی سلاطین خوارزمشاهی.....۱۸۸
- ۵-۳-۴-اقلیت ها و فرقه های دینی این عصر.....۱۹۲
- ۱-۵-۳-۴-صوفیگری و اندیشه های تخریرگرایانه.....۱۹۲
- ۲-۵-۳-۴-اسماعیلیه الموت در سرانسیب سقوط.....۱۹۳
- ۳-۵-۳-۴-اقلیت سلسله صدرجهان.....۱۹۳
- ۴-۵-۳-۴-شیعه و نخستین تلاشها برای اظهار وجود.....۱۹۳
- گفتار چهارم : یورش مغولان .....۱۹۴
- ۱-۴-۴-جهان اسلام در تقابل با یورش مغول.....۱۹۵
- ۲-۴-۴-سیاستهای دینی چنگیزیان.....۱۹۵
- ۳-۴-۴-هلاکو و فتح بغداد.....۱۹۸
- ۴-۴-۴-پیامدهای مذهبی سقوط خلافت (ظهور تشیع و تضعیف تسنن).....۱۹۹
- ۵-۴-۴-تأثیر تحولات مذهبی بر سایر جنبه های فرهنگی و تمدنی و اجتماعی.....۲۰۱
- نتیجه گیری .....۲۰۴
- فهرست منابع و مأخذ (مأخذ).....۲۰۹
- (منابع).....۲۱۷

## چکیده :

سده های میانه و تحولات مذهبی مربوط به آن یکی از مهمترین بخشهای تاریخ ایران بعد از اسلام است که ویژگی های خاص این دوره نقطه عطفی در تمایلات مذهبی ایرانیان و شکل گیری جنبش های ملی مذهبی در قرون آینده محسوب می شود توجه به این مقطع تاریخی به لحاظ گذر ایران از قرون اولیه اسلامی و قرار گرفتن در موقعیت ثبات نسبی می تواند کمک شایانی جهت درک ساختار دینی و حکومتی ایران در این برهه زمانی باشد. بیشترین اهمیت سده های میانه به لحاظ تقابلات دینی میان فرق اسلام و تلاش سلاطین ترک برای استیلای مذهب سنی توأم با تعصبات شدید است که در کنار آن شکل گیری علوم دینی و فرق کلامی نیز جلب توجه می نماید و همین امور زمینه ساز تحولاتی خاص هم به لحاظ مذهبی و هم به لحاظ فرهنگی و تمدنی می گردد. جهت نقد و بررسی و تحلیل آنچه که گذشت محورهای ذیل در این رساله مورد توجه قرار گرفته است .

۱- بررسی واژه شناسی دین و کلیتهای مربوط به آن و سیر تحول مذهب و دیانت در ایران در مقاطع زمانی مختلف از ساکنین نخستین فلات ایران تا ورود اسلام.

۲- نقد عمده ترین تحولات مذهبی در ایران مقارن با ورود اسلام و سیادت عرب بر موالی ایرانی و نحوه شکل گیری حکومت های محلی و دودمانی .

۳- شناخت و تحلیل فرق دینی و تمایلات مذهبی در قالب صاحبان فرق شیعه و سنی و ادیان گذشته و نیز گرایشات عرفانی - متصوفه و کلامی و ... که تأثیرات شایان توجهی بر تطور دینی ایران گذارده اند.

با ارائه تعاریف و توضیحاتی که گذشت موضوع سده های میانه و تحولات مذهبی مربوط به آن مورد کنکاش قرار گرفته و بر ارائه تعاریف و توضیحاتی که گذشت موضوع سده های میانه و تحولات مذهبی مربوط به آن مورد کنکاش قرار گرفته و به بررسی اختصاصی تحولات مذهبی ایران در این عصر یعنی قرون ۴ تا ۷ مقارن با آغاز حکومت های ترک زبان پرداخته شده است .

## کلید واژه ها :

دیانت، اسلام، اندیشه های کلامی، فرقه های مذهبی، حکومت های ترک زبان، سده های میانه، خلافت عباسی

کلمات

## ۱- بیان مسأله

دین و باورهای مذهبی در ایران قدمتی همپای تمدن آن دارد. از سرآغاز شکل گیری تمدن در ایران اعتقادات مذهبی، نمودهای فراوانی را از خود بر فرهنگ این دیار برجای گذاشت. اندیشه های مذهبی حتی قبل از ورود آریائی ها به ایران حکایت از تمایلات بلندنظرانه ساکنین این منطقه به زیبایی ها و نبود با پلیدیها دارد که با اسکان این قوم و ظهور زرتشت به اوج درخشش و شکوه خود می رسد. نگاهی کوتاهی به سیر تحول مذهب در ایران می تواند مجموعه ای از باورهای خردمندانه و تیزبین ایران را در قالب دین به ما عرضه نماید که بستر مناسبی برای رشد و پویای جامعه بوده است.

تناسب تعالیم زرتشت با شرایط اقلیمی و موقعیت اقتصادی ایران زمینه ساز بالندگی آن شد و تا بدانجا پیش رفت که تأثیرات آن بر سایر ادیان و تمدن ها غیرقابل انکار است. گرچه تعارضات داخلی و کشمکش های میان طبقه روحانیون و شاهان گاهاً موجب بروز اختلافات و یا برخی جنبش ها می شد اما باورهای مذهبی ریشه های خود را در میان مردم از دست نداد و چه بسا ایرانیان در جستجوی آرمان خود با درک شباهتهای میان آئین زرتشت و اسلام پذیرای دین جدید شدند.

تسلط تازیان بر سرزمین ایران اثرگذارترین جنبش عظیم مذهبی را در تاریخ این کشور پدید آورد در این جنبش پوسته سنت بومی ایرانی در زمینه مذهب که از گونه ای جهان شناختی با ویژگی ثنوی برخوردار بود شکسته شد و اندک اندک جای خود را به اسلام داد. ایران هویت مذهبی، ملی خود را از دست داد و به گونه ای همیشگی به صورت بخشی از جهان گسترده اسلام درآمد.

در ارتباط جدیدی که میان ایران و دنیای اسلام بوجود آمد تکاپوی ایرانیان برای دستیابی به استقلال و حفظ هویت ملی در مقابل تعصبات اموی و عباسی صورتی تازه به خود گرفت و جنبش های مردمی با الهام از اندیشه های باستان فریاد آزادی خواهی مردم ایران را بر عرصه تاریخ ثبت کرد.

تلاش ایرانیان برای کسب استقلال از سیطره تازیان به بار نشست و آغازین حکومت های مستقل ایرانی بارقه امید را در دل مردم زنده کرد، گرچه این حکومت های دودمانی بصورت منطقه ای و محلی عمل می کردند اما نمی توان تأثیر آن را بر شکل گیری قدرتهای آینده نادیده گرفت.

ارتباط ایران و سرزمین های اطراف خصوصاً بین النهرین برگ تازه ای از سیطره سیاسی و حکومت غیربومی را ورق زد و فصول تازه ای از روابط ایران و خلافت عباسی را گشود و ورود ترکان به سیستم حکومت و دولت مقدمات سلطنت این غلامان با سیاست را فراهم کرد و عصر فرمانروایی حکام ترک زبان همراه با تحولات گسترده کلامی و مذهبی آغاز شد. تحولاتی که نشأت گرفته از ارتباط دنیای آن روزگار با تعالیم اسلام و برخوردهای فکری میان گروه های مذهبی بوجود آمده بود.

اما تقسیم بندی ایران به قرون اولیه، میانه و متأخر کمتر توسط نویسندگان خارجی موردنظر واقع شده و چه بسا نویسندگان داخلی نیز این تقسیم بندی را بر اساس تاریخ هجری مورد امان نظر قرار نداده اند به نحوی که حتی در کتاب اندیشه های اسماعیلی در قرون میانه به قلم فرهاد دفتری نیز این مسأله مشهود است و اثری از دیدگاه اسلامی ایرانی به این عنوان مشاهده نمی شود و چه بسا این کتاب به این دلیل که در فراسوی مرزهای ایرانی و در اروپا نگارش یافته است بر مبنای همان نگرش مستشرقین زمانبندی و نامگذاری شده است.

بطور کلی چنین استنباط می شود که تعبیر دقیقی برای مبنا قرار دادن یک زمان خاص در ذیل عنوان سده های میانه وجود ندارد. وجه مشترک نظرات کسانی که این عنوان را بکار برده اند آن است که سده های میانه ایران مطابق با تاریخ میلادی همان قرون وسطی در اروپا می باشد که از نقطه نظر تطبیقی دوران حکومت غزنویان تا افول دولت خوارزمشاهیان را در ایران از یکسو و واپسین دوران بنی امیه و آغاز خلافت عباسی و سقوط بغداد را از دیگر سو در برمی گیرد.

توضیح آنکه از نظر مورخان غربی، قرون وسطی مقارن با عصر حاکمیت مذهب و رواج تعصبات دینی است و لذا در هر گوشه از تاریخ کشورهای اسلامی و شرقی که با این پدیده روبرو شده اند بدلیل تشابهات موجود اصطلاح قرون میانه را بکار برده اند که دوران حکومت غزنوی و سلجوقی نشانه ای بارز بر این ادعا است. بنابراین عنوان سده های میانه همان قرون وسطی در اروپا می باشد که بر دوران حکومت های ترک زبان تا سقوط خلافت بغداد اطلاق می شود و این وجه اشتراک نظرات محققان بوده و در این رساله نیز همین مقطع زمانی مورد بررسی قرار گرفته است.

## ۲-اهداف

با توجه به ارتباط تنگاتنگ میان مذهب و حکومت در سده های میانه که از مشخصه های این عصر به شمار می آید و بسیاری از مختصات آن ریشه در تاریخ مذهبی گذشته ایران دارد مهمترین اهدافی که بطور کلی در این پروژه تعقیب می شود عبارتست از: ۱- کلیات دین و مذهب با دسته بندی های خاص خود در دوران اولیه، باستان و قرون اولیه اسلامی ۲- نحوه ورود اسلام به ایران و مسائل مربوط به آن و ۳- بطور اعم بررسی حکومت های ترک زبان از دو بعد سیر تطور سیاسی، تاریخی و سیاست های مذهبی در قالب سه حکومت غزنوی، سلجوقی و خوارزمشاهی که بررسی این کلیات مستلزم یک نگاه همه جانبه به همه مظاهر فرهنگی و تمدنی می باشد.

در خلال پرداختن به این اهداف کلی برخی اهداف جزئی نیز مورد توجه قرار می گیرد که نه تنها جدای از موضوع اصلی نیست بلکه جزء لاینفک آن به شمار می آید و از آنجا که سیاست های دینی و حکومتی در سده های میانه چه در داخل ایران و چه در قبال خلافت عباسی با چالش های فراوانی همراه بوده است بررسی برخی جنبش های دینی مردمی و اندیشه های مذهبی و کلامی که از این دوران آغاز می شود ضروری به نظر می رسد بررسی مسائلی چون کلام و فلسفه اسلامی و تصوف و یا فرق مختلف اسلامی دوران حکام ترک زبان همچنین تأثیرات این گرایشات فکری بر اوضاع ایران در قرون میانه و تأثیرات آن بر قرون آینده و ایجاد تمایلات شیعی بجای تعصبات سنی می تواند پاسخگوی بسیاری از سوالات و روشن شدن ابهامات ذهنی باشد.

در واقع اهداف از انجام این پژوهش، دستیابی به یک شناخت کلی و جامع پیرامون عمده ترین تحولات مذهبی در ایران است که مقارن با دو رخداد قابل توجه یعنی تشکیل خلافت عباسی و سیطره حکام ترک سنی مذهب صورت تازه ای از گرایشها و جنبش های مذهبی را به خود گرفته و زمینه ساز تحولات جدی تر در قرون آینده می شود و این تحولات نه تنها تأثیرگذار بر اوضاع مذهبی ایران می شود بلکه خلافت بغداد را نیز تحت الشعاع خود قرار می دهد.

در بیان علت این پژوهش باید گفت علاوه بر نادر بودن موضوعات نگارش شده مرتبط با این موضوع و به بیان دیگر تازگی بحث، علامت دیگر آن است که نگاه دقیق تر به تحولات مذهبی ایران نه تنها می تواند به درک اختصاصی اوضاع مذهب در این دوران کمک نماید بلکه می تواند راهگشای حل سوالات بسیاری در همین زمینه در قرون بعدی باشد.

علاوه بر آن می توان از این رهگذر به شناختی جامع تر در خصوص ریشه یابی عوامل شکل گیری فرق مختلف اسلامی و توسعه مذهب سنی، گرایشات کلامی، اندیشه های صوفیانه و تقابلات و تعاملات آنها با مذهب شیعه و فرق انشعابی آن رسید. همچنین شاید بتوان از این رهگذر به دلایل رشد یا توقف اندیشه های فکری اسلامی و عوامل زمینه ساز دوران فترت ایران در عهد مغول پی برد. در مجموع انتخاب این سده ها که بسیار متفاوت با سایر قرون اسلامی است در برگیرنده بیشترین تحولات و فراز و نشیب های مذهبی در ایران است که از زوایای مختلف علوم گوناگون قابل بررسی است و مسلماً شناخت این برهه به هر پژوهشگر علوم انسانی کمک می کند تا بتواند نظر جامع تری در خصوص مجهولات ذهنی خود با پاسخهای مبنی بر واقعیت رخدادهای داشته باشد.



### ۳- پرسشها و فرضیات

عمده ترین سوالاتی که در وهله اول در خصوص موضوع پژوهش متبادر به ذهن می شود عبارتست از :

۱- با توجه به پیشینه و سیر تحول مستمر دین و دینداری در ایران از روزگار باستان و حتی پیش از آن، مهمترین

تأثیرات آن بر تحولات مذهبی دوران اسلامی چیست ؟

۲- با توجه به روند اسلام گرایی ایرانیان پس از فتوحات اعراب کدام باورها در اولویت گرایشهای مردم در

سده های میانه وجود داشته است؟

۳- مهمترین تأثیرات اندیشه مذهبی حکام ترک زبان بر تمایلات دینی مردم ایران چیست ؟

۴- با توجه به گسترش اندیشه های کلامی کدام جریانها مهمترین جهت گیری های فکری این دوران را شکل

داده است؟

و ابتدائی ترین پیش فرض هایی که می توان برای این سوالات ارائه داد عبارتند از :

۱- به نظر می رسد که مردمان ایران از دوران کهن تا بهنگام ورود اسلام تحت تأثیر مذهب بوده و مبدع برخی

اندیشه های دینی محسوب می شوند که تأثیرگذار بر تحولات مذهبی بعد از اسلام بود، تا جایی که آئین اسلام از نظر

مردم ایران نوعی اصلاح در آئین زرتشت تلقی شد.

۲- در دست گرفتن قدرت توسط حکام ترک رواج آئین تسنن را بدنبال داشت و چه بسا ارتباط سیاسی و فرهنگی

حکام ترک زبان با خلافت و ترویج تسنن توأم با تعصب عامل گسترش آن باور در ایران شد.

۳- چنین استنباط می شود که در ادامه اعمال سیاست مذهبی خاص دول ترک زبان و تعصبات شدید که با آن

توأم شد درگیری های مذهبی در داخل کشور پدید آمد که نتیجه آن شکل گیری نبردهای فراوانی بود که در لفافه

جنگ با ملحدین و کفار صورت گرفت و تلقی دین گرایانه داشت.

۴- کشمکش میان شیعه و سنی و ارتباط با اندیشه های مذهبی در خارج از ایران و نهضت ترجمه احتمالاً باعث

شد تا اولین جرقه های کلام اسلامی در اندیشه صاحب نظران زده شده و تعمق در باورهای دینی و گرایشات عقلانی

صورتی تازه بخود گرفت و گرایشات فکری چون اسماعیلیه و اخوان الصفا و ... برهه هایی از تاریخ ایران در سده های

میانه را بخود اختصاص داد .

۵- از ظواهر چنین برمی آید که مجموعه کشمکش ها و چالش های ذهنی میان فرق کلامی منجر به رشد بازار فلسفه و علوم عقلی از یک سو و جدالهای فکری و عقیدتی از سوی دیگر شد تا جائیکه سلاطین موضع خود را در قبال حمایت از این علوم با توجه به کاهش یا افزایش مجادلات عالمان اتخاذ کرده و آنجا که دامنه نزاعها گسترده می شد به مهار آن می پرداختند.

۶- به نظر می رسد گرایشهای فکری این دوران بر اوضاع سیاسی ایران تأثیرگذار بوده است. به نحوی که هر دوره از حکومت های ایرانی در سده های میانه مقارن با این تعاملات بوده و یکی از سیاست های اصلی هر فرمانروا را نحوه مراجعه با این فرقه ها تشکیل می داد. از چشمگیرترین تعاملات اسماعیلیه، سایه رعب و وحشتی است که بر ادوار حکومت ترک زبانان انداخت تا جایی که اندیشه دستیابی به قدرت مطلق در ایران برای مغولان همراه با از بین بردن کانونهای تجمع اسماعیلی بود.

#### ۴-پیشینه تحقیق

آنچه از منابع و مأخذ در خصوص موضوع سده های میانه و تحولات مذهبی آن مورد مراجعه قرار گرفت صرفاً اطلاعاتی محدود بود که بیشتر جنبه کلی داشته و جامعیت پرداختن به همه مباحث را در سده های میانه نداشت و همچنین مقاله خاصی که منحصرأ در این خصوص تألیف شده باشد پیدا نشد .

عمده کار در خصوص این موضوع توسط دو مولف صورت گرفت که می تواند تا حدودی پاسخگوی سوالات باشد .

۱-اسلام در ایران به قلم پتروشفسکی و ۲-مکتبها و فرقه های اسلامی در سده های میانه اثر مادلونگ . در کتاب اسلام در ایران مباحث ارزشمندی از تحولات تاریخی این مقطع و برخی تحولات مذهبی ارائه شده است لیکن فرقه ها و گرایشهای دینی و ... مورد بررسی واقع نشده و نیاز به مراجعه به کتب و مأخذ دیگر می باشد. اما در تألیفات مادلونگ خصوصاً مکتبها و فرقه های اسلامی در سده های میانه محوریت بحث با موضوع فرق و مکتبها است که از این لحاظ شایان توجه است اما بدلیل اینکه به تعداد معدودی از این فرق اشاره شده و از سوی دیگر هیچگونه مطابقت تاریخی بین آنها و ادوار حکومتی وجود ندارد، جهت رفع این مشکل چاره ای جز مراجعه به کتب تاریخی نیست و باز این در حالی است که عمدتاً منابع و مأخذ تاریخی به مسائل جزئی دین و انشعابات آن نپرداخته و مسلماً جمع بین این دو کاری دشوار و مستلزم وقت بسیار است.

## ۵- روش انجام کار

روش تحقیق در این رساله مبتنی بر روش کتابخانه ای و بر اساس فیش برداری از منابع و مآخذ می باشد. نگارنده پس از شناسایی متون و مآخذ معتبر و فهرست بندی آنها به گرته برداری از برجسته ترین مباحث مستند و یا تحلیلی منابع و مآخذ مبادرت نمود و در پس پالایش و تنظیم نهایی مطالب، ضمن نقد، تطبیق و بررسی مجدد داده های تاریخی به تألیف پایان نامه مبادرت ورزید.